

**До 148-ї річниці з дня заснування
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка**

УДК 378:37.011.3-051(091)

DOI: 10.31376/2410-0897-2022-3-50-12-24

**ОРГАНІЗАЦІЯ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ГЛУХІВСЬКОМУ
УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ В 1870-Х РОКАХ**

Курок Олександр Іванович

доктор історичних наук, професор, ректор

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

e-mail: kurok1955@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5161-6938

Гриценко Андрій Петрович

доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

e-mail: gnpuhistory@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9107-1394

У статті проаналізовано роль Глухівського учительського інституту в процесі реформування вітчизняної педагогічної освіти на різних етапах її розвитку. Як один з важливих аспектів діяльності закладу представлено його адміністративно-організаційний устрій, побудований на чіткій регламентації та підпорядкованості піклувальнику Київського навчального округу та Міністерству народної освіти. Звернено увагу на те, що Глухівський учительський інститут став першим педагогічним закладом освіти на території сучасної України, який і нині, уже 149-й рік поспіль продовжує традиції якісної підготовки майбутніх педагогів.

Ключові слова: фахова підготовка, майбутні педагоги, Глухівський учительський інститут, реформування, досвід, навчально-виховний комплекс.

Постановка проблеми. В умовах постійного вдосконалення організації освітнього процесу в закладах вищої освіти та пошуку ефективної системи вищої педагогічної освіти важливу роль відіграє історичний досвід, зокрема організації півтора століття тому перших учительських інститутів. Найстарішим серед закладів вищої педагогічної освіти є Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка. Заснований у жовтні 1874 року як Глухівський учительський інститут, він відіграв вагомий роль у процесі реформування вітчизняної педагогічної освіти на різних етапах її розвитку.

Підвалини для цього закладено ще в другій половині XIX – на початку XX ст. під час перших двох (з чотирьох) етапів становлення учительських інститутів України [6, с. 104–105; 16, с. 142; 22, с. 58]. Це період розроблення первинної законодавчо-правової бази розвитку учительських інститутів (1862–1873 рр.), а в 1874–1904 рр., з відкриттям перших (Глухівського і Феодосійського) учительських інститутів (1874 р.), започатковано систему фахової підготовки педагогів і продовжено формування законодавчої бази функціонування цих закладів освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний досвід становлення системи вищої освіти досліджували Н. Гупан, В. Ковальчук, В. Майборода, С. Нікітчина, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін. Особливості розвитку системи фахової підготовки вчителів в Україні періоду XIX – початку XX ст. в учительських інститутах вивчали дослідники В. Белашов, А. Булда, А. Гриценко, Н. Дем'яненко, І. Зайченко, І. Кліцаков, І. Кравченко, М. Кузьмін, О. Курок, М. Лескевич, В. Майборода, І. Прудченко, Н. Рудницька, Л. Семеновська та ін. Окремі аспекти функціонування Глухівського учительського інституту досліджували В. Белашов, Л. Гнатюк, А. Гриценко, М. Гурець, Л. Задорожна, В. Заїка, В. Зінченко, В. Крижанівський, О. Курок, О. Лук'яненко, І. Ляшко, І. Мошик, В. Ткаченко та ін.

Формулювання мети статті. Незважаючи на розробленість окресленого питання, проблема ролі Глухівського учительського інституту, особливо на першому етапі його функціонування, у становленні та реформуванні закладів вітчизняної педагогічної освіти залишається недостатньо

дослідженою. З огляду на це метою нашої статті є визначення оптимальних складників організації ефективного освітнього процесу фахової підготовки педагогів у Глухівському учительському інституті в 1870-х роках як першому закладі педагогічного спрямування на теренах сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Під час проведення великих реформ 1860-х років, зокрема освітньої, актуалізувалося питання професійної підготовки вчителів. Першим цю проблему озвучив у 1858 р. відомий педагог-практик та засновник педагогічних товариств у Санкт-Петербурзі Олександр Чумиков (1819–1902) [33, с. 51]. У заснованому ним часописі «Журнал для виховання» педагог опублікував статтю «Про необхідність заснування спеціальних шкіл для підготовки вчителів». У 1860 р. Учений комітет Головного управління шкіл розробив проєкт відкриття при гімназіях підготовчих курсів для вчителів. П'ять наступних років було втрачено через його вдосконалення вітчизняними та західноєвропейськими педагогами [15, с. 1].

Перший опублікований Міністерством народної освіти у 1862 р. проєкт Статуту учительських інститутів, хоч і не був упроваджений, став багато в чому основоположним для подальших нормативних документів. Планувалося, що для дворічної підготовки майбутніх учителів народних училищ запроваджуватися навчальні дисципліни елементарного курсу початкового училища: у першому класі переважно теоретичного, а у другому – практичного характеру. Для поглиблення практичної підготовки хлопців-учителів при учительському інституті було передбачено однокласне народне училище [6, с. 57–58; 19, с. 14, 17, 20; 23; 24].

З призначенням 1866 р. нового міністра народної освіти Російської імперії Дмитра Толстого (1823–1889) в Російській імперії при десяти повітових училищах, зокрема в Харківському та Одеському навчальних округах, були засновані педагогічні курси для підготовки вчителів початкових училищ. На ці курси терміном на два роки приймали осіб усіх станів, не молодших 16 років, які закінчили курс повітового училища. Навчальний план уміщував такі предмети: закон Божий, головні положення про виховання і методика початкового навчання, російська мова, арифметика, російська історія, російська географія, природнича історія та фізика, чистописання та креслення, співи. До програми основної педагогічної дисципліни вже першого року навчання було введено такі дисципліни, як коротка психологія; поняття про виховання і навчання; початкове навчання в системі народної освіти; поняття про «формальну» та «матеріальну» освіту; загальні правила дидактики; вивчення навчальних планів і програм початкових училищ та методика окремих предметів. Важливу роль відігравали практичні заняття, що склалися з двох частин: відвідування уроків у повітовому училищі для спостереження прийомів та методів викладання та проведення курсантами пробних уроків з послідовним аналізом.

Однак практика організації освітнього процесу на цих курсах була розкритикована реакційною російською імперською владою. Так, сам очільник освітнього відомства всіляко, як консерватор, саботував їх роботу, бо вважав, що ці курси не відповідають своєму призначенню та не задовольняють потреби міського населення в якісній освіті. Зокрема, у «Часописі Міністерства народної освіти» він офіційно заявив, що «турбота про підготовку вчителів для народних шкіл не може бути визнана головною для Міністерства народної освіти, бо діяльністю вчителів народних шкіл опікується відомство нашого православного духовенства» [10, с. 41–43; 11, с. 28; 12, с. 32]. Також попередній міністр народної освіти Олександр Головнін (1821–1886), який розпочав освітні реформи, зосереджував увагу на необхідності організації якісної професійної підготовки вчителів. Зокрема, у своїх «Записках» він зазначав, що «головна причина худой слави повітових училищ» – «недолік у добрих учителях», а «не відсутність професійного характеру навчання». Ми згодні з думкою дослідниці Н. Дем'яненко, що від організації педагогічних курсів відмовились, бо їх проведення не покращило ситуацію щодо підготовки майбутніх учителів [5, с. 39].

Новий проєкт організації професійної підготовки вчителів з'явився тільки у квітні 1869 р. На засіданнях ученого комітету Міністерства народної освіти були заслухані проєкти положень про міські училища та учительські інститути, в яких планувалося готувати вчителів. Вони були складені за дорученням міністра народної освіти відомим педагогом та публіцистом, редактором низки педагогічних часописів Миколою Весселем (1837–1906) [40, с. 350]. Учений комітет уніс до положень незначні доповнення, що стосувалися переважно редакції окремих статей. У травні 1869 р. проєкти було опубліковано в «Часописі Міністерства народної освіти». У листопаді 1869 р. міністр народної освіти Російської імперії Дмитро Толстой направив циркуляр піклувальникам

навчальних округів про вирішення питання створення міських училищ та учительських інститутів з урахуванням думки на місцях [36, с. 3].

Однак на затвердження довелося чекати ще три роки, що минули в умовах широкого публічного обговорення законодавчих змін. У 1870 р. було навіть опубліковано окрему збірку зауважень до проекту положення про міські училища та вчительські інститути [36, с. 3]. Проблемою, що гальмувала, стала боротьба за поступове перетворення колишніх повітових училищ, які працювали за «Статутом гімназій та училищ повітових і приходських» 1828 р. [45], на міські училища. Поступовість у вирішенні цього питання була викликана необхідністю підготовки професійних учителів у спеціальних учительських інститутах. Для цього ще в 1864 р. було схвалено Статут загальноосвітніх навчальних закладів.

27 лютого 1871 р. міністр уніс до Державної ради подання з проектами положень та штатів міських училищ та учительських інститутів. Незабаром у березні 1871 р. імператор наказав заснувати при Державній раді особливу присутність під головуванням графа Сергія Строганова (1794–1882) для розгляду цих проектів. Більше року, до травня 1872 р. проекти розглядалися в Особливій присутності й лише після цього були внесені на обговорення загальних зборів Державної ради. Після їх схвалення імператор Олександр II 31 травня 1872 р. затвердив Положення про міські училища та вчительські інститути [32, № 50909; 35, с. 4; 38, с. 1174–1304].

Реформа, що мала розпочатися з другої половини 1874 р., спиралася на досвід організації роботи закладів освіти в Пруссії [31, с. 15]. До регіонів її проведення в Російській імперії віднесли й Чернігівську та Полтавську губернії. Однак перетворення повітових училищ на міські безпосередньо залежало від підготовки нових методично компетентних учителів у спеціальних учительських інститутах. До них висувалися такі вимоги: по-перше, бути морально вихованою людиною, по-друге, мати досить широку загальну і педагогічну освіту, щоб викладати в школі із шестирічним курсом навчання [15, с. 1–2; 40, с. 352].

Згідно з Положенням про міські училища та вчительські інститути 1872 р. вчительські інститути [32, № 50909; 38, № 199, с. 1174–1304] були закритими закладами освіти. Вони перебували у віданні піклувальників навчальних округів і під безпосереднім управлінням спеціальних директорів. Для організації педагогічної практики вихованців при кожному інституті мало відкриватися однокласне або двокласне міське училище. Однокласні училища поділялися на три відділення по два роки в кожному. У двокласних курс першого класу тривав чотири роки, а учні в ньому поділялися на два відділення. Курс другого класу становив два роки [40, с. 351, 353].

Учительські інститути та міські училища при них утримувалися за казенний рахунок. Курс навчання в інститутах складався з трьох послідовних класів по одному року в кожному. Положенням визначалося одночасне навчання 75 вихованців як «нормальна кількість...» у кожному інституті. З них 60 перебували на повному утриманні Міністерства народної освіти. Ще 15 могли бути стипендіатами інших відомств, а також міських громад, земств та приватних осіб чи «своєкоштных» [38, с. 1189]. Вартість навчання за рік становила 150 рублів, а для «своєкоштных» – 10 руб. Окрім цього, кожен із вступників на так звану небюджетну форму мав сплатити 50 руб. на «початкове облаштування» [6, с. 111–112; 38, с. 1189].

Для навчання до інституту приймалися хлопці «хорошої моральності», з 16-річного віку, православного віросповідання. Ті, хто закінчив курс у гімназіях та духовних семінаріях, зараховувалися без вступного іспиту. Решта мала пройти попереднє випробування. Вихованці інститутів звільнялися від усіх повинностей, у тому числі від рекрутської. Кожен зі стипендіатів Міністерства народної освіти після закінчення інституту мав прослужити 6 років учителем, інакше необхідно було відшкодувати збитки за своє утримання з розрахунку 150 руб. на рік. Більшість вступників, особливо в перші роки існування учительських інститутів, були випускниками учительських семінарій. До того ж основою навчання вважалося релігійно-моральне виховання [6, с. 115; 36, с. 8; 40, с. 353].

Незважаючи на свою назву, учительські інститути не були закладами вищої освіти в сучасному розумінні. Освітня підготовка в них мала «універсальний професійно-педагогічний характер» [47]. У них давали освіту, близьку до сучасного початкового рівня (короткого циклу) вищої освіти освітньо-професійного ступеня фахового молодшого бакалавра. Утім це були мультипредметні вчителі для викладання всіх предметів курсу міського училища. Тобто вузької спеціалізації вчителів в інституті не було. Випускники могли викладати практично всі навчальні

предмети. Самі студенти обирали напрям – гуманітарні або математичні науки [20, с. 234]. Ще однією вадою, закладеною в проєкті, була заборона випускникам учительських інститутів вступати до закладів вищої освіти (університетів) [40, с. 353–354].

Згідно з «Положенням...» 1872 р. кандидатуру на посаду директора учительського інституту пропонував піклувальник навчального округу, а затверджував міністр народної освіти. На нього покладался обов'язок обирати викладачів та інших посадових осіб інституту. Це мали бути фахівці із вищою освітою та досвідом роботи на рівні початкової школи [38, с. 1192]. У свою чергу, призначення викладачів директор мав погодити з піклувальником навчального округу. На час хвороби керівника інституту чи його тимчасової відсутності обов'язки виконував один із викладачів, якого пропонував директор за узгодженням із піклувальником навчального округу.

Штатний розпис учительського інституту передбачав посади вчителів креслення, малювання і каліграфії, співів та гімнастики, а також лікаря, економа та письмоводителя (діловода). Вони призначалися і звільнялись особисто директором без погоджень. Зокрема, керівник закладу надавав відпустки працівникам та вихованцям інституту, а також проводив атестацію службовців та представляв їх до нагород. Зі свого боку, директор мав щорічно звітувати про стан діяльності учительського інституту. У свою чергу, викладачі інституту наприкінці року звітували про виконання навчальних програми дисциплін, які затверджувалися педагогічною радою на початку навчального року [17].

На директора та викладачів згідно з «Інструкцією про порядок управління учительськими інститутами» (1876 року) покладался обов'язок здійснювати суворий контроль за поведінкою вихованців інституту, а також «привчання та контролювання» їхньої самостійної роботи. Питання поведінки вихованців, дотриманням ними чистоти, а також організації освітнього процесу розглядалися на педагогічній раді інституту. До її складу входили всі штатні викладачі, законовчитель та вчителі міського училища при ньому, а головував у ній директор [14, с. 183–186]. Коло обов'язків викладачів було розширено 9 червня 1879 р. розпорядженням Міністерства народної освіти «Про нагляд класними керівниками за наданням викладачами рівномірних та необтяжливих уроків учням» [21, с. 49]. До того ж класні наставники що два місяці звітували на засіданні педагогічної ради. Періодичність засідань педагогічної ради мала бути не рідше одного разу на два тижні [6, с. 112–113; 38, с. 1192].

Перші учительські інститути було відкрито в 1872 році в Москві, Санкт-Петербурзі [40, с. 354] та Тифлісі (нині – Тбілісі в Грузії). Через два роки такі заклади було створено в Україні – у вересні 1874 року – в Глухові та у грудні – у Феодосії [1, с. 5; 18, с. 6]. Тобто Глухівський учительський інститут став першим таким закладом освіти на території України.

За інформацією третього директора Феодосійського учительського інституту Миколи Ленца (1830–1906), цей заклад освіти згідно з розпорядженням піклувальника Одеського навчального округу урочисто було відкрито 21 листопада (3 грудня) 1874 року. На урочистостях були присутні священник місцевої церкви І. Паксимаде (законовчитель інституту), окружний інспектор П. Т. Пятін, почесні громадяни Феодосії, а також представники навчального відомства та майбутні вихованці інституту [21, с. 1]. Вступні іспити тривали з 19 листопада (1 грудня) по 25 листопада (7 грудня). Навчальні заняття розпочалися 26 листопада (8 грудня) 1874 року [21, с. 3]. Вказані дати було підтверджено у звіті міністра народної освіти за 1874 р., розміщеному на сторінках часопису Міністерства народної освіти [13, с. 128, 130] в огляді діяльності Міністерства народної освіти за 1873 р. [27, с. 99].

Через рік після початку діяльності учительського інституту в Глухові було відкрито й перший заклад вищої педагогічної освіти (у сучасному розумінні) в Україні. Ним став Ніжинський історико-філологічний інститут князя О. Безбородька (1875 р.) [26, с. 14]. У закладі готували майбутніх учителів стародавньої та російської мов, словесності, історії, географії для гімназій Міністерства народної освіти, інших відомств, що утримували в інституті своїх стипендіатів. Також навчальні програми для вчителів усіх предметів передбачали вивчення грецької та латинської мов з правом подальшого їх викладання [6, с. 82–83; 30, с. 204].

Принагідно зазначимо, що в цей період на теренах України було створено ще один подібний заклад – Житомирський єврейський учительський інститут. Він, як і подібний у Вільно (нині – Вільнюс у Литві), з'явився в результаті реорганізації рабинського училища згідно з «Положенням про єврейські початкові училища» та «Положенням про єврейські учительські інститути» від 16

березня 1873 року [27, с. 99–101; 38, с. 1797]. Однак проіснував цей заклад освіти недовго. Уже 1885 р. інститут було закрито «за непотрібністю», а вихованцям, що мали бажання продовжити навчання, надавалася можливість перевестися до Віленського єврейського учительського інституту [6, с. 82–83; 35, с. 131].

У 1875 р. було відкрито учительський інститут у Вільно, наступного року – у Белгороді (на той час українському етнічно, що перебував у відомстві Харківського навчального округу), а також у Казані. У 1878 р. такий заклад освіти було відкрито в Оренбурзі [15, с. 2; 36, с. 4]. Станом на 1880 р. у 8 учительських інститутах Російської імперії навчалася 443 вихованці [34, с. 410–415].

Для відкриття наступного після першого на території сучасної України Глухівського учительського інституту знадобилося 35 років. У 1909 році такий заклад освіти було відкрито в Києві, а наступного року – в Катеринославі, в 1912 році – у Вінниці, потім (у 1913 році) – у Миколаєві, а також Полтаві (1914 р.) та Чернігові (1916 р.) [6, с. 85]. Весь цей час на всю Російську імперію (до якої входила територія України) існувало вісім учительських інститутів. Серед них лише два на території сучасної України – Глухівський та Феодосійський. Останній проіснував до 1941 р. й зараз на тимчасово окупованій території. А Глухівський вже 149-й рік поспіль готує якісні педагогічні кадри. Відтак, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка – найстаріший заклад вищої педагогічної освіти України [2; 5; 6, с. 15].

У 1873 р. Глухів відвідали міністр народної освіти Російської імперії граф Дмитро Толстой та піклувальник Київського навчального округу Антонович. Очільник народної освіти імперії особисто вишукував нові спокійні «благонадійні» містечка для відкриття нових однокласних народних училищ. Утім голова Глухівських земських зборів Іван Маркович, голова земської управи Федот Красовський і Глухівський міський голова Нікола Терещенко порушили питання відкриття в Глухові вчительського інституту для підготовки професійних фахівців, які б працювали в народних училищах [25, с. 221; 36, с. 6]. Земство для цього запропонувало недобудований будинок по сусідству з прогімназією, що призначався для розміщення земської лікарні. Неодноразово клопотав про відкриття учительського інституту відомий громадський діяч Микола Неплюєв [3, с. 74]. Гласним Глухівського повітового земства вдалося вмовити міністра народної освіти прийняти рішення про відкриття в Глухові учительського інституту, де б можна було забезпечити вихованців від впливу всяких «тлетворних» ідей [36, с. 6].

23 вересня (5 жовтня) 1873 р. гласний Федот Красовський поінформував Глухівське повітове зібрання і запропонував передати для учительського інституту «закінчений у чорновому варіанті мурований будинок на території земського маєтку, що зводився для лікарні» [47, с. 6]. Члени повітового земського зібрання підтримали цю пропозицію. Також запропонували звернутися до міського товариства з пропозицією пожертвувати не менше 10 000 рублів на заснування учительського інституту. На засіданні обрали уповноважених для «клопотання перед піклувальником Київського навчального округу та міністром народної освіти про призначення Глухова місцем Учительського інституту та відкриття самого інституту» [47, с. 23].

Після того, як і міське товариство взяло на себе частину видатків на завершення будівництва приміщення для інституту, уповноважені земства 3 (15) жовтня 1873 р. звернулися до міністра народної освіти з проханням відкрити в Глухові учительський інститут та прийняти у власність міністерства будинок. Міністерство народної освіти дало дозвіл прийняти у власність під приміщення учительського інституту будинок, подарований Глухівським земством [39].

Від Міністерства внутрішніх справ одержали санкцію на відкриття в Глухові учительського інституту з трирічним терміном навчання, що здійснював би підготовку вчителів для міських училищ Чернігівської та Полтавської губерній. Відтак, 2 (14) березня 1874 р. піклувальник Київського освітнього округу отримав повідомлення від Міністерства народної освіти, що імператор Олександр II дав згоду «на прийняття у власність міністерства народної освіти пожертвованого Глухівським повітовим земством за згодою з місцевим міським товариством будинку для розміщення в ньому Учительського інституту, відкриття якого заплановано на 1 липня 1874 року» [36, с. 7].

6 (18) липня того ж року директором інституту був призначений колезький радник Олександр Белявський (1832–1901) – послідовник відомого педагога Костянтина Ушинського (1823–1871). До цього він працював інспектором народних училищ Київської, Подільської та Волинської губерній Київського навчального округу [36, с. 8].

У «Циркулярі по управлінню Київським навчальним округом» № 8, виданому в серпні 1874 р., говорилося про «...відкриття у 1874–1875 навчальному році в м. Глухові Чернігівської губернії Учительського інституту для підготовки вчителів міських училищ Київського навчального округу». 21 вересня (3 жовтня) 1874 р. відбулося офіційне відкриття Глухівського учительського інституту [1, с. 7; 6, с. 81; 15, с. 2; 36, с. 5, 8]. А вже 23 вересня розпочалися вступні іспити. Із 66 осіб, які подали заяви, на екзамені з'явилися 39 абітурієнтів. Зараховано було 20 осіб різного віку. Перше засідання педагогічної ради інституту в складі директора, викладача Михайла Демкова та законовчителя відбулося 30 вересня (11 жовтня) 1874 р. На цьому засіданні було укладено правила для вихованців і обговорено результати вступних іспитів [21, с. 3; 22, с. 8]. 7 (19) жовтня [15, с. 2] або 14 (26) жовтня 1874 р. [36, с. 8] розпочалися навчальні заняття. Глухівський учительський інститут з трирічним терміном навчання був закритим закладом освіти (з обов'язковим проживанням студентів у гуртожитку), який готував учителів для міських училищ Чернігівської та Полтавської губерній.

Уже в перший навчальний рік педагогічною радою інституту було розроблено інструкцію про дотримання учнями 1-го класу встановлених в інституті правил поведінки, затверджену піклувальником навчального округу [38, с. 1193]. Викладачі жорстко протягом усього дня контролювали навчання вихованців та їх перебування в позаурочний час. Згідно з Правилами для вихованців Глухівського учительського інституту на 1874/1875 н. р. їх робочий день тривав з 6:30 ранку до 21 години вечора: до 7:00 – підйом, молитва та читання Євангелія; з 7 до 8 години – гімнастика та повторення уроків. Годину (з 8 до 9) тривав ранковий чай. Потім три години виділялося на проведення трьох уроків. Лише 30 хвилин тривала перерва для сніданку та відпочинку, і знову вихованці відвідували два уроки (12:30–14.30). Протягом наступної години учні обідали, а потім півтори години (до 17:00) відпочивали. З 17 до 20 години вечора тривало виконання домашнього завдання. Робочий день завершувався о 21:00 чаєм та вечірньою молитвою. Навчальний рік тривав з вересня по червень, вихідними днями були неділі, святкові дні та літні й зимові вакації (канікули), установлені Міністерством народної освіти [4, арк. 167; 6, с. 114–115; 38, с. 1195].

Місто Глухів не випадково було обране для заснування в ньому учительського інституту. Царський уряд проводив політику русифікації та асиміляції українців. Піклувальник Київського навчального округу писав міністрові освіти, що «місто Глухів, знаходячись на околиці Чернігівської губернії, в сусідстві з губерніями Курською та Орловською, має чисто російський характер, а тому вихованці інституту будуть знаходитись поза будь-якими неблагонадійними впливами місцевого оточення... І якщо ми бажаємо, щоб учителі в малоросійських губерніях були «справді російські люди» і в той же час розуміли малоросійську мову, необхідно, щоб вони пройшли курс у доброму російському педагогічному закладі, який знаходиться в російському місті» [36, с. 5]. Зрозуміло, що й освітній процес відбувався виключно російською мовою.

Зокрема, перший директор Глухівського учительського інституту Олександр Белявський, що очолював заклад до 1893 року, втілював у життя урядову політику «обрусіння краю». Для обмеження можливих проявів українофільства у викладацькому й студентському середовищах у 1877 р. з інституту в інші заклади вищої освіти були переведені викладачі російської мови І. Житецький та історії Є. Діаконенко. Їх підозрювали в сприянні та симпатії громадському руху [15, с. 4]. За ініціативи окружного правління до Глухова запросили випускників Санкт-Петербурзької й Київської духовних академій. Імовірно, саме така необдумана кадрова політика сприяла виникненню конфліктів між керівництвом ЗВО, викладачами та здобувачами освіти на межі 1870–1880-х рр.

Однією з причин постійної ротації викладачів та, як наслідок, низької якості освітнього процесу була їх недостатня матеріальна зацікавленість через низьку заробітну плату та бажання працювати в гімназіях та реальних училищах. Тому директор Глухівського учительського інституту О. Белявський у листі на ім'я піклувальника Київського навчального округу (16 грудня 1881 р.) зазначив, що викладачі учительського інституту «відповідно не піклуються про належний рівень навчання і виховання в закладі» [6, с. 137].

За перші чотири роки функціонування вчительського інституту змінилося п'ять викладачів російської мови, чотири викладачі математики, по три – історії, географії та законовчителя [15, с. 3].

У перші два роки існування учительського інституту через відсутність будь-яких навчальних

програм загальноосвітня підготовка здобувачів освіти була недостатньою [36, с. 8–9]. У 1876 р. було видано «Інструкцію відносно обсягу і методів викладання навчальних предметів». І лише на третій рік існування Глухівського учительського інституту Міністерством народної освіти були затверджені єдині державні навчальні плани, програми й інструкції про порядок управління учительськими інститутами. А наступного, 1877 року, ці програми були впроваджені як обов'язкові [5, с. 36-37].

Здобувачі освіти в учительському інституті на першому році вивчали навчальні дисципліни, фактично повторюючи курс міського училища: Закон Божий (виділялася найбільша кількість годин), російська мова і церковнослов'янське читання, арифметика та початки алгебри, геометрія, географія, історія (російська і загальна), природнича історія та фізика, педагогіка і дидактика, чистописання, креслення та малювання, співи, гімнастика (дві останні дисципліни – у позаурочний час). Наступні два роки навчання (II–III класи) вивчення названих навчальних дисциплін поглиблювалося. Специфікою організації навчання в Глухівському учительському інституті стало офіційне запровадження з 29 січня 1896 року посади вчителя ручної праці [42, арк. 49].

Важливу роль для майбутніх учителів міських народних училищ, зокрема в Глухівському учительському інституті, відігравала педагогіка. Дослідниця Н. Дем'яненко підкреслює, що найбільшу увагу приділяли вивченню російської мови та арифметики, які були найважливішими предметами викладання в міських училищах. Також багато часу відводилося граматиці, оглядові, написанню творів та творчих робіт за фольклорною тематикою та створенню характеристики літературних персонажів тощо. Окрім того, вихованці готували письмові роботи з історії та географії. Вивчення природознавства супроводжувалося екскурсіями, виконанням практичних завдань, метеорологічними спостереженнями. За всіма предметами виконувалися реферати, обговорення яких проходило під час основних занять [6, с. 38, 132].

Більше того, професійно-педагогічна підготовка вихованців завдяки старанням директора інституту здійснювалася достатньо професійно. Поступово до практики навчально-виховної роботи впроваджувались ідеї відомого педагога Костянтина Ушинського (1823–1871), нові досягнення тодішньої психолого-педагогічної науки.

Зокрема, ще в 1861 році Костянтином Ушинським було запропоновано авторський проєкт підготовки вчителів в умовах Гатчинського сирітського притулку зі створенням при ньому учительської семінарії. Для реалізації цього проєкту було враховано досвід німецьких учительських семінарій, що передбачав навчання в елементарній школі, згодом – в гімназії при сирітському будинку з подальшим вступом вихованців до підготовчої учительської школи. Після завершення учительської школи можна було вступити до учительської семінарії, яка здійснювала підготовку майбутніх учителів повітових, парафіяльних та народних сільських шкіл, а також домашніх наставників. За задумом відомого педагога, наставники мали жити разом із вихованцями, постійно консультуючи їх. До того ж обов'язковою умовою організації освітнього процесу в такому закладі мала бути єдність теоретичної і практичної підготовки.

Костянтином Ушинським на базі семінарії також практикувалися публічні лекції з педагогіки і психології та розроблення наставниками семінарії навчальних посібників і підручників для народних шкіл [6, с. 54-57; 46, с. 118–140].

Тому, відповідно, і в Глухівському учительському інституті вивчення теорії конкретної дисципліни тісно пов'язувалося із засвоєнням методики її викладання. Річний курс закінчувався перевідними та / або випускними іспитами з предметів, які вивчалися впродовж навчального року. Вихованці їх складали у присутності директора, законовчителя, штатних викладачів та сторонніх відвідувачів. У разі нескладання перевідних іспитів вихованці могли бути лише один раз залишені на повторний річний курс навчання (один раз протягом усього курсу навчання) [38, с. 1195].

Зокрема, Олександр Белявський докладав багато зусиль для збагачення навчально-матеріальної бази інституту, вимагав від викладачів глибоких знань педагогіки та методики викладання предмета, вважав необхідним вивчення й узагальнення досвіду найкращих учителів народних шкіл, виступав за поліпшення матеріальних умов учителів [20, с. 234]. У 1876 році було відкрито двокласне міське училище, в якому студенти третього року навчання проходили педагогічну практику. Під час її проходження майбутні мультипредметні вчителі здійснювали психолого-педагогічні спостереження за дітьми та виконували обов'язки помічника вчителя, а щотижня відвідували уроки досвідчених учителів. Проведення залікових уроків

супроводжувалося обговоренням їх змісту на спеціальних конференціях. Наприкінці третього року складала випускні іспити. Той, хто закінчив повний курс учительського інституту, одержував атестат устанавленого зразка [5, с. 37; 6, с. 114–115; 40, с. 353–354].

Важливу роль для організації освітнього процесу в учительському інституті відігравали бібліотеки: фундаментальна та учнівська. У фундаментальній бібліотеці працювали викладачі інституту та вчителі міського училища. Вихованці та учні могли користуватися послугами лише учнівської бібліотеки. Одержати книги з фундаментальної частини вони могли лише за поручительства одного з викладачів. Бібліотекаря обирали зі складу педагогічної ради. До його обов'язків належало складання й утримування в належному вигляді систематичного й алфавітного каталогів; розміщення книг за затвердженою педагогічною радою системою та їх зберігання; видача книг викладачам, учителям, вихованцям й учням, їх облік і ведення відповідного журналу; надання в кінці року звіту педагогічній раді про бібліотеку [6, с. 115–116; 14, с. 191–192]. Перший директор інституту О. Белявський, як і його наступники, приділяв значну увагу систематичному поповненню фондів бібліотеки, зокрема навчальною літературою, схваленою Міністерством народної освіти, та фаховими періодичними виданнями, наприклад, щотижневим часописом «Вісник школи» [41, арк. 6]. Окрім фінансування з кошторисних призначень, бібліотека поповнювалися ще й за рахунок залишків за іншими статтями [6, с. 116].

Також при Глухівському учительському інституті в 1910-х роках було засновано педагогічний музей та клас ручної праці [7, с. 434; 43, арк. 15, 103], працювала метеорологічна станція [44, арк. 5 зв.]. До того ж у приміщенні закладу була церква, де в хорі співали вихованці інституту [44, арк. 4].

Висновки (з перспективами подальших розвідок із напрямку). Отже, Глухівський учительський інститут, урочисто відкритий на початку жовтня 1874 року, став першим педагогічним закладом освіти на території сучасної України, який і зараз вже 149-й рік поспіль продовжує традиції якісної підготовки майбутніх педагогів. Цей факт було визнано ще на початку минулого століття, коли новостворені учительські інститути виробляли власні вимоги, беручи за основу Правила Глухівського учительського інституту – як найстарішого такого закладу освіти в Україні [6, с. 124; 45, арк. 28].

Загалом, діяльність та адміністративно-організаційний устрій Глухівського учительського інституту були побудовані на чіткій регламентації та підпорядкованості піклувальнику Київського навчального округу та Міністерству народної освіти. У роботі заклад освіти керувався такими нормативними документами, як «Положення про учительські інститути» (1872 р.) та «Інструкція про порядок управління учительськими інститутами» (1876 р.), які залишалися практично незмінними до початку ХХ ст. Фахова підготовка в інституті спиралася на створений навчально-виховний комплекс (учительський інститут – міське училище), наявність фундаментальних бібліотек, суворий контроль за вихованцями як у межах закладу, так і поза ним. Рівень фахової підготовки майбутніх педагогів свідчив про достатню її результативність та накопичений значний досвід організації освітнього процесу в Глухівському учительському інституті, який відіграв та відіграє досить вагомую роль у процесі реформування вітчизняної педагогічної освіти на різних етапах її розвитку.

Список використаної літератури

1. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994 рр.) / автори-упорядники: В. І. Белашов, М. П. Гурець, В. В. Заїка та ін. Суми: Мрія, 1994. 79 с.
2. Гриценко А. П. Розвиток Глухівського педагогічного інституту у 1990-х роках. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Київ, Глухів, 2022. Вип. 15. С. 140–147.
3. Гурець М. П. Літературно-мистецьке краєзнавство у курсі зарубіжної літератури. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 106 с.
4. Дело о преобразовании уездных училищ в городские и об открытии и устройстве учительских институтов (1872–1877). *ЦДІАК України*. (Центр. держ. істор. Архів України). Ф. 707, оп. 38 (1872–1877), спр. 134, 51 арк.
5. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.): монографія. Київ: ІЗМН, 1998. 323 с.
6. Дем'яненко Н. М., Кравченко І. М. Учительські інститути в системі педагогічної освіти України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Київ: Фенікс, 2010. 512 с.
7. Ежегодник Глуховского учительского института. Год первый / под ред. М. С. Григоревского. Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1912. 437 с.

8. Задорожна Л. В. Ідеї педагогічної майстерності в діяльності Глухівського учительського інституту (1874–1917): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Луганськ, 2000. 187 с.
9. Задорожна Л. В. Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.). Глухів: РВВ ГДПІ, 1999. 76 с.
10. Извлечение из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1867 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1869. Ч. 142. № 3.
11. Извлечение из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1868 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1870. Ч. 147. № 1.
12. Извлечение из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1869 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1871.
13. Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1874 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1876. Август. С. 128–190.
14. Инструкция о порядке управления учительскими институтами. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1876. Август. С. 183–199.
15. Кириченко А. В. До історії Глухівського педінституту (1874–1924). Глухів, 1924. 70 с.
16. Кравченко І. М. Організація і зміст підготовки педагога в учительських інститутах України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Історико-педагогічні студії «Актуальні проблеми педагогіки вищої школи в руслі Болонського реформування»*: І всеукраїнські Морозівські педагогічні читання. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. С. 142–144.
17. Кравченко І. М. Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т вищ. освіти АПН України. Київ, 2008. 20 с.
18. Кузьмин Н. Н. Учительские институты в России: лекции по истории педагогики. Челябинск: Челябинский пединститут, 1975. 41 с.
19. Кузьмин Н. Н. Учительские семинарии России и их место в подготовке учителей начальной школы: лекции по истории педагогики. Курган, 1970. 140 с.
20. Курок О. І., Гриценко А. П. Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії у Глухівському учительському інституті у 1874–1917 роках. *Сіверщина в історії України*: зб. наукових праць. Вип. 13. Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК, 2020. С. 233–237.
21. Ленц Н. И. Историко-статистический очерк десятилетия Феодосийского учительского института. 1874–1884. Феодосия, 1888. 532 с.
22. Ломачко Л. Учительські інститути в системі педагогічної освіти Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: аналіз сучасної історіографії. *Історичні і політологічні дослідження*. 2018. № 1. С. 55–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lipd_2018_1_6 (дата звернення: 18.10.2022).
23. Лук'яченко О. М. Організація педагогічної практики в різних типах педагогічних навчальних закладів України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2005. 20 с.
24. Лук'яченко О. М. Організація педагогічної практики в різних типах педагогічних навчальних закладів України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2004. 221 с.
25. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки: 1917–1985. Київ: Либідь, 1992. 196 с.
26. Назарова В. В. История становления Глуховской земской больницы во второй половине ХІХ – в начале ХХ века. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Київ, Глухів, 2018. Вип. 11. С. 218–227.
27. Обзор деятельности Министерства народного просвещения за 1873 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1874. Ч. CLXXI. С. 81–110.
28. О предполагаемых городских училищах и об учительских институтах. *Журнал Министерства народного просвещения*. СПб., 1869. Ч. 143. № 5.
29. Отчет о состоянии Глуховского учительского института (1916). *ЦДІАК України*. (Центр. держ. істор. Архів України). Ф. 707, оп. 259 (1916), спр. 343, 38 арк.
30. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина ХІХ в. / отв. ред. А. И. Пискунов. Москва: Педагогика, 1976. 600 с.
31. Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии / под ред. Н. В. Сперанского. Москва: Изд-во И. Д. Ситина, 1908. 333 с.
32. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е: в 55 т. Т. 47. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1875. № 50909.
33. Пузырева Л. В. О феномене русской педагогической журналистики (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.). *Проблемы современного образования*. 2012. № 1. С. 49–59.
34. Россия. Министерство народного просвещения. Извлечение из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1879, 1880 и 1881 годы. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1887. 457 с.
35. Ряппо Я. Реформа вищої школи на Україні в роки революції. Харків: Книгоспілка, 1925. 130 с.
36. Сапитон Г. Л. Глуховскому учительскому институту 75 лет (1874–1949 гг.). Глухов, 1949. 49 с.
37. Сборник мнений и замечаний о проекте городских училищ и учительских институтов. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1870. 742 с.

38. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1864–1904. Том 5: Царствование императора Александра II, 1871–1873. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1877. 2258 стб., 53, [1] с., 30, 30 стб., [1] л. портр.: табл.
39. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1864–1904. Том 6. Царствование императора Александра II. 1874 – 1876. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1878. 2000 стб., 53, [1] с., 30, 30 стб., [1] л. портр.: табл.
40. Сергеевкова В. В. Городские училища и учительские институты в России: создание, структура, статус, социальный состав воспитанников (60–70-е гг.). *Российские и славянские исследования*: науч. сб. Вып. 7 / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) и др. Минск: БГУ, 2012. С. 349–356. URL: <https://hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/izdania/risi/7/Sergeenkova.pdf> (дата звернення: 17.10.2022).
41. С общими распоряжениями окружного начальства (1914). *Державний архів м. Києва*. Ф. 175, оп. 1, спр. 123, 270 арк.
42. С перепиской по Глуховскому учительскому институту (1908). *ЦДІАК України*. (Центр. держ. істор. Архів України). Ф. 707, оп. 229 (1908), спр. 2, 105 арк.
43. С перепиской по Глуховскому учительскому институту (1910). *ЦДІАК України*. (Центр. держ. істор. Архів України). Ф. 707, оп. 229 (1910), спр. 3, 189 арк.
44. С программами по всем предметам курса института, выработанными педагогическим советом и разными правилами и инструкциями... (1909). *Державний архів м. Києва*. Ф. 175, оп. 1, спр. 6, 35 арк.
45. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве Университетов: Санкт-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского. Санкт-Петербург: Типография Департамента народного просвещения, 1829. 175 с.
46. Ушинский К. Д. Проект учительской семинарии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1861. Часть СІХ. Февраль. С. 118–140.
47. Фальборк Г., Чарнолуцкий В. Народное образование в России. С приложением статьи: Народное образование в Финляндии. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1897. 264 с.

ORGANIZATION OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS AT THE HLUHIV TEACHER'S INSTITUTE IN THE 1870S

Kurok Oleksandr

Doctor of Historical Sciences, Full Professor, Rector
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

Hrytsenko Andrii

Doctor of Pedagogical Sciences, Head of the Department of History, Jurisprudence and Educational Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

Introduction. *In the conditions of constant improvement of the organization of the educational process in institutions of higher education and the search for an effective system of higher pedagogical education, the significant historical experience of the organization of the first teachers' institutes plays an important role. The Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University is the oldest in terms of foundation and among the existing institutions of higher pedagogical education. Founded in October 1874, the Hlukhiv Teacher's Institute, it played a rather significant role in the process of reforming domestic pedagogical education at various stages of its development.*

Purpose. *The article aims to determine the optimal components of the organization of an effective educational process of professional training of future teachers at the Hlukhiv Teacher's Institute in the 1870s, as the first such educational institution on the territory of modern Ukraine.*

Methods. *Analysis of scientific, pedagogical, psychological and methodical literature on the topic of research, comparison, comparison and synthesis of analytical information were used.*

Results. *In the presented article, the authors analyzed the important role of the Hlukhiv Teacher's Institute, which it played since its foundation in October 1874, in the process of reforming domestic pedagogical education at various stages of its development. It is presented as one of the important aspects of the activity of the educational institution, its administrative and organizational structure, which is built on clear regulations and subordination to the trustee of the Kyiv educational district and the Ministry of Public Education. Thanks to this, the professional training of future teachers, based on the created educational complex and the availability of fundamental libraries, testified to its sufficient effectiveness. Attention was drawn to the fact that the Hlukhiv Teacher's Institute became the first pedagogical educational institution on the territory of modern Ukraine, which continues the tradition of quality training of future teachers for the 149th year.*

Originality. *The authors present information that confirms that the Hlukhiv Teacher's Institute was*

founded first on the territory of modern Ukraine in October 1874. This was two months earlier than the establishment of the same institution in Feodosia, which existed until 1941. It has been proven that the next similar educational institution was founded in Kyiv 35 years later.

Conclusion. As a result of the research, it was determined that the activity and administrative and organizational structure of the Hlukhiv Teacher's Institute was built on clear regulations and subordination to the trustee of the Kyiv educational district and the Ministry of Public Education and was determined by normative documents that remained practically unchanged until the beginning of the 20th century. The accumulated considerable experience in the organization of the educational process in the first of such educational institutions – the Hlukhiv Teacher's Institute from the very beginning played and still plays a rather important role in the process of reforming domestic pedagogical education.

Keywords: Professional Training, Future Teachers, Hlukhiv Teacher's Institute, Reformation, Experience, Educational Complex.

References

1. Bielashov, V. I., Hurets, M. P., & Zaika, V. V. (1994). *Hlukhivskiyi derzhavnyi pedahohichnyi instytut 1874–1994 rr.* [Hlukhiv State Pedagogical Institute 1874–1994]. Sumy: Mriia. [in Ukrainian].
2. Hrytsenko, A. P. (2022). Rozvytok Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu u 1990 kh rokakh [Development of the Hlukhiv Pedagogical Institute in the 1990s]. *Siversshchyna in the history of Ukraine – Siversshchyna v istorii Ukrainy*, 15, 140–147. [in Ukrainian].
3. Hurets, M. P. (2006). *Literurno-mystetske kraieznavstvo u kursi zarubizhnoi literatury* [Literary and artistic regional studies in the course of foreign literature]. Hlukhiv: RVV HDPU. [in Ukrainian].
4. Delo o preobrazovanii uездnyh uchilish v gorodskie i ob otkrytii i ustrojstve uchitelskih institutov [The Case of the Transformation of County Schools into City Schools and the Opening and Organization of Teachers' Institutes]. (1872–1877). F. 707, (Op. 38, Spr. 134, Ark. 513). *Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv Ukrayini – Central State Historical Archive of Ukraine*. Kyiv, Ukraine. [in Russian].
5. Demianenko, N. M. (1998). *Zahalnopedahohichna pidhotovka vchyteliv v Ukraini (XIX – persha polovyna XX st.)* [General pedagogical training of teachers in Ukraine (XIX - first half of XX century)]. Kyiv: IZMN. [in Ukrainian].
6. Demianenko, N. M., & Kravchenko, I. M. (2010). *Uchytelski instytuty v systemi pedahohichnoi osvity Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Teachers' institutes in the system of pedagogical education of Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
7. *Ezhegodnik Gluhovskogo uchitelskogo instituta. God pervyj* [Yearbook of the Hlukhovskiy Teacher's Institute. Year one]. (1912). Kyiv: Tipografiya T-va I. N. Kushnerev. [in Russian].
8. Zadorozhna, L. V. (2000). Idei pedahohichnoi maisternosti v diialnosti Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu (1874–1917) [Ideas of pedagogical mastery in the activities of the Hlukhiv Teacher's Institute (1874–1917)]. *Candidate's thesis*. Luhansk, Ukraine. [in Ukrainian].
9. Zadorozhna, L. V. (1999). *Pedahohichni zdobutky vykladachiv Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu dorevoliutsiinoho periodu (1874 – 1917 rr.)* [Pedagogical achievements of the teachers of the Hlukhiv Teacher's Institute in the pre-revolutionary period (1874 – 1917)]. Hlukhiv: RVV HDPI. [in Ukrainian].
10. Izvlechenie iz vsepoddannejshego otcheta ministra narodnogo prosvesheniya za 1867 g [Extract from the most subservient report of the Minister of Public Education for 1867]. (1869). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya – Journal of the Ministry of Education*, 3, 142. [in Russian].
11. Izvlechenie iz vsepoddannejshego otcheta ministra narodnogo prosvesheniya za 1868 g [Extract from the most subservient report of the Minister of Public Education for 1868]. (1870). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya – Journal of the Ministry of Education*, 1, 147. [in Russian].
12. Izvlechenie iz vsepoddannejshego otcheta ministra narodnogo prosvesheniya za 1869 g [Extract from the most subservient report of the Minister of Public Education for 1869]. (1871). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya – Journal of the Ministry of Education*, 3, 149. [in Russian].
13. Izvlechenie iz vsepoddannejshego otcheta g. ministra narodnogo prosvesheniya za 1874 g [Extract from the most subservient report of the Minister of Public Education for 1874]. (1876). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya – Journal of the Ministry of Education*, 128–190. [in Russian].
14. Instrukciya o poryadke upravleniya uchitelskimi institutami [Instructions on how to manage teachers' institutes]. (1876). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya – Journal of the Ministry of Education*, 183–199. [in Russian].
15. Kyrychenko, A. V. (1924) *Do istorii Hlukhivskoho pedinstytutu (1874-1924)* [To the history of the Hlukhiv Pedagogical Institute (1874-1924)]. Hlukhiv, Ukraine. [in Ukrainian].
16. Kravchenko, I. M. (2010). Orhanizatsiia i zmist pidhotovky pedahoha v uchytelskykh instytutakh Ukrainy druhoi polovyny XIX–pochatku XX st. [Organization and content of teacher training in teachers' institutes of Ukraine in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries]. Proceedings from: *Istoryko-pedahohichni studii «Aktualni problemy pedahohiky vyshchoi shkoly v rusli Bolonskoho reformuvannia» I Vseukrainski Morozivski pedahohichni chytannia – Historical and pedagogical studies «Actual problems of higher school pedagogy in the mainstream of the Bologna reform» I All-Ukrainian Morozov pedagogical readings*, (pp. 142–144). [in Ukrainian].
17. Kravchenko, I. M. (2008). Uchytelski instytuty v systemi pidhotovky pedahohichnykh kadrov v Ukraini (druga

polovyna XIX – pochatok XX st.) [Teachers' institutes in the system of training of pedagogical personnel in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].

18. Kuzmin, N. N. (1975). *Uchitelskie instituty v Rossii: lektsii po istorii pedagogiki [Teachers' institutes in Russia: lectures on the history of pedagogy]*. Chelyabinsk: Chelyabinskij pedinstitut. [in Russian].

19. Kuzmin, N. N. (1970). *Uchitelskie seminarii Rossii i ih mesto v podgotovke uchitelej nachalnoj shkoly: lektsii po istorii pedagogiki [Teachers' seminaries in Russia and their place in the training of elementary school teachers: lectures on the history of pedagogy]*. Kurgan, Russia. [in Russian].

20. Kurok, O. I., & Hrytsenko, A. P. (2020). Dosvid formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv istorii u Hlukhivskom uchytsel'skomu instytuti u 1874–1917 rokakh [The experience of forming the professional competence of future history teachers at the Hlukhiv Teachers' Institute in 1874–1917]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy – Siversshchyna in the history of Ukraine*, 13, 233–237. [in Ukrainian].

21. Lenc, N. I. (1888). *Istoriko-statisticheskij ocherk desyatiletija Feodosijskogo uchitelskogo instituta. 1874–1884 [Historical and statistical essay on the decade of the Feodosia Teachers' Institute. 1874–1884]*. Feodosiya, Ukraine. [in Russian].

22. Lomako, L. (2018). Uchytsel'ski instytuty v systemi pedahohichnoi osvity Naddnyprianskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: analiz suchasnoi istoriografii [Teachers' institutes in the system of pedagogical education of Dnieper Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries: an analysis of modern historiography]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia – Historical and political studies*, 1, 55–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/liipd_2018_1_6. [in Ukrainian].

23. Lukianchenko, O. M. (2005). Orhanizatsiia pedahohichnoi praktyky v riznykh typakh pedahohichnykh navchalnykh zakladiv Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Organization of pedagogical practice in various types of pedagogical educational institutions of Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Extended abstracts of candidate's thesis*. Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].

24. Lukianchenko, O. M. (2004). Orhanizatsiia pedahohichnoi praktyky v riznykh typakh pedahohichnykh navchalnykh zakladiv Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Organization of pedagogical practice in various types of pedagogical educational institutions of Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Candidate's thesis*. Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].

25. Maiboroda, V. K. (1992). *Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: Istorii, dosvid, uroky: 1917–1985 [Higher pedagogical education in Ukraine: History, experience, lessons: 1917–1985]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

26. Nazarova, V. V. (2018). Ystoryia stanovleniia Hlukhovskoi zemskoi bolnytsy vo vtoroi polovyne XIX – v nachale XX veka [The history of the formation of the Glukhov zemstvo hospital in the second half of the 19th – early 20th century]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy – Siversshchyna in the history of Ukraine*, 11, 218–227. [in Russian].

27. Obozrenie deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosvesheniya za 1873 g [Review of the activities of the Ministry of Public Education for 1873]. (1874). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya – Journal of the Ministry of National Education*, 171, 81–110. [in Russian].

28. O predpolagaemykh gorodskih uchilishah i ob uchitelskikh institutah [About the alleged city schools and teacher's institutes]. (1869). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya – Journal of the Ministry of National Education*, 5, 143. [in Russian].

29. Otchet o sostoyanii Gluhovskogo uchitelskogo instituta [Report on the state of the Hlukhiv Teacher's Institute] (1916). F. 707, (Op. 259, Spr. 343, Ark. 38). *Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv Ukrayini – Central State Historical Archive of Ukraine*. Kyiv, Ukraine. [in Russian].

30. Piskunov, A. I. (1976). *Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoy mysli narodov SSSR. Vtoraya polovina XIX v. [Essays on the history of the school and the pedagogical thought of the peoples of the USSR. Second half of the nineteenth century]*. (1976). Moskva: Pedagogika. [in Russian].

31. Paulsen, F. (1908). *Istoricheskiy ocherk razvitiya obrazovaniya v Germanii. [Historical outline of the development of education in Germany]*. Moskva: Izd-vo I. D. Sitina. [in Russian].

32. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoy imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]*. (1875). (Vol. 2(47)). Sankt-Peterburg, Russia. [in Russian].

33. Puzyreva, L. V. (2012). O fenomene russkoj pedagogicheskoy zhurnalistiki (vtoraya polovina XIX – nachala XX v.) [On the Phenomenon of Russian Pedagogical Journalism (second half of the 19th – early 20th centuries)]. *Problemy sovremennogo obrazovaniya – Problems of modern education*, 1, 49–59. [in Russian].

34. Rossiya. (1887). *Ministerstvo narodnogo prosvesheniya/ Izvlechenie iz vsepodannejshego otcheta ministra narodnogo prosvesheniya za 1879, 1880 i 1881 gody [Ministry of Public Education. Extract from the most submissive report of the Minister of Public Education for 1879, 1880 and 1881]*. Sankt-Peterburg: Tip. V. S. Balasheva. [in Russian].

35. Ryappo, Y. (1925). *Reforma vishoyi shkoly na Ukrayini v roki revolyuciyi [Reform of higher education in Ukraine during the years of the revolution]*. Harkiv: Knigospilka. [in Russian].

36. Sapiton, G. L. (1949). *Gluhovskomu uchitel'skomu institutu 75 let (1874–1949 gg.) [75 years of the Hlukhiv Teachers' Institute (1874–1949)]*. Hlukhiv, Ukraine. [in Russian].

37. *Sbornik mnenij i zamechanij o proekte gorodskih uchilish i uchitelskikh institutov [Collection of opinions and comments on the project of city schools and teachers' institutes]*. (1870). Sankt-Peterburg, Russia. [in Russian].

38. *Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosvesheniya [Collection of resolutions on the Ministry of National Education]*. (1877). T. 5: Carstvovanie imperatora Aleksandra II, 1871–1873. Sankt-Peterburg : tip. T-va

«Obshestvennaya polza». [in Russian].

39. *Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosvesheniya [Collection of resolutions on the Ministry of National Education]*. (1878). (Vol. 6. Carstvovanie imperatora Aleksandra II. 1874–1876). Sankt-Peterburg: tip. T-va «Obshestvennaya polza». [in Russian].

40. Sergeenkova, V. V. (2012) *Gorodskie uchilisha i uchitelskie instituty v Rossii: sozdanie, struktura, status, socialnyj sostav vospitannikov (60–70-e gg.) [City schools and teacher's institutes in Russia: creation, structure, status, social composition of pupils (60-70s)]*. A. P. Salkov, & O. A. Yanovski (Eds.). *Rossijskie i slavyanskie issledovaniya – The Russian and Slavic Studies*, 7, 349–356. URL: <https://hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/izdania/risi/7/Sergeenkova.pdf>. [in Russian].

41. *S obshimi rasporyazheniyami okruzhnogo nachalstva [With the general orders of the district authorities]*. (1914). F. 175, (Op. 1, Spr. 123, Ark. 270), State Archive. Kyiv, Ukraine. [in Russian].

42. *S perepiskoj po Gluhovskomu uchitelskomu institutu [With correspondence on the Hlukhiv Teachers' Institute]*. (1908). F. 707, (Op. 229, Spr. 2, Ark. 105). *Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv – Central State Historical Archive of Ukraine*. Kyiv, Ukraine. [in Russian].

43. *S perepiskoj po Gluhovskomu uchitelskomu institutu [With correspondence on the Hlukhiv Teachers' Institute]*. (1910). F. 707, (Op. 229, Spr. 3, Ark. 189). *Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv Ukrayini, Kiyiv, Ukrayina*. [in Russian].

44. *S programmami po vsem predmetam kursa instituta, vyrabotannymi pedagogicheskim sovetom i raznymi pravilami i instrukcijami... [With programs in all subjects of the course of the institute, developed by the pedagogical council and various rules and instructions...]*. (1909). F. 175, (Op. 1, Spr. 6, Ark. 35). *Central State Historical Archive of Ukraine*. Kyiv, Ukraine. [in Russian].

45. *Ustav gimnazij i uchilish uezdnyh i prihodskih, sostoyashih v vedomstve Universitetov: Sankt-peterburgskago, Moskovskago, Kazanskago i Harkovskago [The charter of gymnasiums and schools of district and parish, which are in the department of Universities: St. Petersburg, Moscow, Kazan and Kharkov]*. (1829). Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta narodnogo prosvesheniya. [in Russian].

46. Ushinskij, K. D. (1861). *Proekt uchitelskoj seminarii [Teacher's seminary project]*. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya – Journal of the Ministry of National Education*, 109, 118–140. [in Russian].

47. Falbork G., & Charnoluskij V. (1897). *Narodnoe obrazovanie v Rossii. S prilozheniem stati: Narodnoe obrazovanie v Finlyandii. [Public education in Russia. With article attached: Public education in Finland]*. Sankt-Peterburg: tip. T-va «Obshestvennaya polza». [in Russian].

Отримано редакцією 25.10.2022 р.